

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Ю. А. МИЦИК (Київ)

Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр.

Українська історична наука в особі В. Бrehуненка, С. Плохія, В. Смолія, В. Степанкова, І. Стороженка, Я. Федорука та інших дослідників досягла значних успіхів у справі вивчення такого кардинального явища в історії України, як Національно-визвольна війна українського народу 1648—1658 рр. Водночас дедалі гостріше відчувається дисонанс між досягненнями в галузі конкретно-історичних досліджень з цієї проблеми та станом археографічних публікацій відповідних джерел.

Перевидання І. Бутичем доповненого корпусу універсалів гетьмана України Богдана Хмельницького¹ є винятком, який зайвий раз свідчить про існуючу прогалину. Частково її можна заповнити шляхом журнальних публікацій. Незважаючи на їх певну обмеженість, вони дають змогу оперативно ввести до наукового обігу цінні джерела, полегшуючи тим самим завдання вчених, і водночас створюють передумови для видання солідних археографічних публікацій.

У даному разі публікуються документи з унікального джерельного комплексу, рівного якому за значенням не було у розпорядженні сучасних дослідників Національно-визвольної війни. Маємо на увазі щоденник (діяріуш) похідної канцелярії польного гетьмана литовського, князя Януша Радзивілла, в котрому день у день фіксувалося все, що діялося у ставці фактичного командуючого військами Великого князівства Литовського. Він також містив копії надісланої та отриманої кореспонденції князя, конфесати (протоколи допиту) полонених тощо. Цей великий комплекс (понад 1000 с.), хоч і зберігся не повністю (охоплює події від Загальської битви 17 червня 1649 р. до 1652 р.), дає можливість отримати досить повне уявлення про події Національно-визвольної війни на Сіверській Україні та Південній Білорусії — найменш висвітлених досі в джерелах та дослідженнях регіонах.

Щоденник похідної канцелярії Я. Радзивілла складається з кількох частин, кожна з яких зберігається в різних польських архівосховищах. Найважливішу її частину виявив ще понад 20 років тому польський історик Тадеуш Василевський в АГАД (Архів головний актів давніх у Варшаві, фонд “Архів Радзивіллів”, відділ VI, додатки, № 36), але опис рукопису та його реставрація тривали довго. Приблизно тоді ж відомий історик проф. Френк Сисин (США—Канада) знайшов цю ж та інші відомі нині частини щоденника і добився їх мікрофільмування. Після дослідження пам’ятки він опублікував шість не відомих досі листів Б. Хмельницького, а також листи київського воєводи, відомого дипломата Речі Посполитої Адама Киселя².

Однак, зайнявшись підготовкою англomовного перекладу “Історії України-Руси” М. Грушевського, він був змушений тимчасово призупинити опрацювання щоденника. Під час нашого стажування у Канаді (жовтень—грудень 1999 р.) з дозволу Ф. Сисина автору цих рядків вдалося по-

працювати над мікрофільмом пам'ятки, котрий зберігається в Канадському інституті українських студій при Альбертському університеті в Едмонтоні (КІУС). Враховуючи надзвичайно велике значення даної пам'ятки, було досягнуто угоди про спільне її видання протягом найближчих 2—3 років автором цих рядків та проф. Ф. Сисиним.

В ході попередньої роботи над мікрофільмом стало можливим з'ясувати деякі біографічні дані полковника Іллі Голоти та перебіг битви під Загалем 1649 р. і написати відповідну статтю, котра прийнята до друку "Українським істориком". Продовжуючи опрацювання рукопису, пропонуємо читачам УІЖу підбірку листів визначних діячів Національно-визвольної війни та деякі інші важливі документи. Вони доповнюють корпус документів керівників Української держави — Гетьманщини, який дуже погано зберігся. Особливо це стосується епістолярної спадщини сподвижників Б. Хмельницького, бо збереглося лише 25 листів І. Виговського, написаних в роки Національно-визвольної війни, а інших полководців — ще менше (всього не більше як три десятки). До нашого часу дійшла, наприклад, незначна кількість листів і універсалів М. Кривоноса, Д. Нечая, М. Небаби, І. Богуна та ін. Отже, будь-яка нова знахідка є надзвичайно важливою, бо проливає світло на події Національно-визвольної війни, біографії її найактивніших учасників.

Насамперед, це стосується листа Б. Хмельницького київському митрополитові Сильвестру Косову* (досі не було відомо про їх листування). Щоправда, лист гетьмана не дійшов, так би мовити, у чистому вигляді, його зміст переповідається в листі С. Косова до коронного підканцлера Речі Посполитої Єроніма Радзейовського (№ 4). До речі, про листування предстоятеля Української православної Церкви з одним з лідерів тогочасного уряду Речі Посполитої раніше дослідники також не знали.

Митрополит точно відтворив сенс послання до нього гетьмана, що видно навіть з характерної літературної манери Богдана Хмельницького, яка б зробила честь і талановитому письменнику ("адже ми, діти тієї орлиці, золоті пера якої підскубли оттоманські руки; ці пера можуть за короткий час відрости, коли ми щиро поріднимосся в любові, загрибши гнів у забуття, тоді обнімуться брати"). Тут алегорично обігрується образ орлиці — Речі Посполитої (на її гербі і нині є одноголовий орел) і занепад її військової моці внаслідок дій Османської імперії (битва на Цецорських полях 1620 р., Хотинська війна 1621 р., яка, хоч і була виграна Річчю Посполитою, але ціною великих втрат; конфлікт на молдавському кордоні на початку 30-х років XVII ст., спровокований Абази-пашою, нарешті, удари союзних Б. Хмельницькому орд кримського хана Іслам-Гірея III, заохочуваних до походу на Річ Посполиту Стамбулом).

Заклик Б. Хмельницького до миру між Українською та Польською державами майже дослівно повторив через 200 років Великий Кобзар у поезії "Полякам" ("...Подай же руку козакові і серце чистее подай!"). У листі до київського митрополита гетьман згадує про битву під Красним і загибель брацлавського полковника Данила Нечая (21 лютого 1651 р.), вказує на термін, коли мала відбутися комісія (маються на увазі мирні переговори з представниками Речі Посполитої).

Косов додає у листі інформацію про своє послання до Б. Хмельницького і очікування відповіді від нього. Цікавим є і датування листа Косова, який зазначив: "Дано у святої ярославової Софії...", нагадавши про спорудження Києво-Софійського собору князем Ярославом Мудрим. Для С. Косова — автора широко відомого "Патерикону", виданого польською мовою у Києві 1635 р., було зрозуміло, хто будував храм, а така згадка у листі до одного з керівників польського уряду мала нагадати про зв'язок державних традицій Гетьманщини з Київською Руссю.

Ходу мирних переговорів з Річчю Посполитою стосується і лист генерального писаря І. Виговського, адресований приблизно тоді ж А. Киселеві (№ 3). Важливо, що Виговський вказав на перебування Б. Хмельницького в той час в Богуславі, про що мовчать інші джерела, підтвердив мирні плани українського уряду. При цьому листі є запис копіїста, що нібито Виговський мав стати ченцем. Відомо, що у 1656 р. Виговський одружився вдруге. Можливо, чутки про майбутній постриг у ченці генерального писаря поширилися у зв'язку із смертю його першої дружини, що, очевидно, сталася на початку Національно-визвольної війни.

Звістка про виникнення на Поділлі нового польсько-українського конфлікту у 1651 р. швидко стала відомою у всіх куточках Гетьманщини, про що переконливо свідчить лист горностайпільського сотника (раніше — чорнобильського полковника) Михайла Панкевича своєму брату, горностайпільському війту (Горностайпіль — містечко під Чорнобилем). Цей лист (№ 5) є поки що єдиним відомим нам документом М. Панкевича, прозваного Поповичем, оскільки він був сином священика.

Лист було написано українською мовою — кирилицею. Оскільки писарчук Радзивілла передав кирилицю літерами латинського алфавіту, ми повертаємо документу первісне написання, дещо модернізувавши його мову. Так само було зроблено і з листами М. Небаби (№ 2, 6), які подаються нижче.

Горностайпільський сотник, між іншим, виявив певні літературні нахили і почуття гумору. Говорячи про польську “комісію”, він зазначив: “Закомісилися добре, бо вже комісія полегла усі з войском своїм”. Тут є невелика неточність. Хоча українському війську вдалося успішно відбити наступ карателів М. Калиновського на Поділля, але дані про знищення польських дипломатів не відповідали дійсності. Не менш соковито звучить у листі наказ братові вигнати, “яко пса”, якогось Кузьму, котрий чимось докучав бідній вдові.

Особливу цінність мають свідчення М. Панкевича про наказ гетьмана конфіскувати майно у замку та нерухомість довкола Горностайполя. Так само Хмельницький діяв у 1648 р. під час визвольного походу на захід. Після Зборівського миру 1649 р. шляхта Речі Посполитої, очевидно, прагнула прибрати до своїх рук те, що їй належало до 1648 р. Гетьман, не бажаючи порушувати мирну угоду, не вживав рішучих заходів, але з виникненням воєнних дій його руки були розв'язані.

Два листи чернігівського полковника Мартина Небаби та один — наказного чернігівського полковника Петра Забіли були адресовані гомельському підстарості, ім'я якого невідоме. Гомель займав особливе місце у планах українського командування і самого Небаби, котрий протягом 1648—1651 рр. був найавторитетнішим організатором Національно-визвольної війни на Сіверщині. Захоплення Гомеля повстанцями давало їм можливість постійно загрожувати східному флангу військ Великого князівства Литовського, отримувати допомогу від Московської держави, перерізувати водний шлях ворога. І Небаба, і Забіла категорично відкидали звинувачення у розбоях і, в свою чергу, вказували на збройні провокації та грабунки литовсько-шляхетського війська, мордування православного священика під Стародубом, активізацію шпигунів, внаслідок чого було заарештовано шляхтича Фащка (Фаща, Хваща).

Звинувачення козацьких полковників підтвердив Радзивілл. Отримавши лист Небаби, пересланий йому через надвірного литовського хорунжого, князь 21 березня 1651 р. рекомендував останньому з Бобруйська поки не вести широкомасштабних дій, а захоплювати козацьких “язиків” (“не тільки не забороняю, але прохаю: беріть хоч і самого Небабу”).

В додатках вміщено приписку до листа київського митрополита С. Косова, в якому йдеться про спорядження українських послів на сейм Речі Посполитої 1649—1650 рр., де мали затвердити Реєстр Війська Запорізького, складений відповідно до положень Зборівського миру.

Лист шляхтича Третьяка (додаток № 4) свідчить, що, виступаючи в похід під Берестечко, гетьман прагнув отримати благословіння від предстоятеля УПЦ; згадується і лист з відомої серії послань польного гетьмана коронного Марціна Калиновського до Хмельницького та інших керівників Української держави, щоб припинити наступ, оскільки саме Нечай, на думку командуючого каральним військом, був нібито головним порушником спокою.

До речі, в листі гомельського підстарости до надвірного литовського хорунжого від 12 березня 1651 р., написаного в Гомелі (до нього було додано лист Забіли, котрий тут публікується), міститься згадка про місце поховання брацлавського полковника Д. Нечая. Досі вважалося, що могила Нечая знаходилася поблизу с. Черемошного під Красним, але тепер маємо чітку вказівку на перевезення його тіла для поховання у Києві: “котрого (Д. Нечая. — *Ю. М.*) тіло, привезене до Києва, поховали”.

Найціннішими в додатках є конфесати, а також два документи, які містять відомості про дислокацію українських полків у 1649 р. (перед походом на Збараж) та 1651 р. (перед походом під Берестечко). В останньому випадку інформація була одержана від польських шпигунів та полонених козаків і переслана М. Калиновському козаком-ренегатом Яськом Ясноборським (№ 5). Відомості за 1649 р. надав, очевидно, перебіжчик, польський шляхтич Сильвестр Дубина, полковий писар у полковника Іллі Голоти. Він перейшов на бік польсько-литовської шляхти під час битви під Загалем 17 червня 1649 р.

Хоча реєстр українських полків був складений ним по пам’яті, однак його дані підтверджують інші джерела, тому заслуговують на ширший коментар. Цей реєстр дає можливість уточнити чисельність кожного полку, котрі значно різнилися. Адже з тактичних міркувань, щоб увести ворога в оману, полки були поділені. Так, основна частина Ніжинського полку (15 хоругв, під якими малися на увазі сотні) рушила на чолі з полковником Прокопом Шумейком під Збараж, а чверть полку (5 хоругв) залишилася на Сіверщині з “старшим” Борсуком (тобто Іваном), котрий пізніше став сотником Ніжинської сотні. Так само основні сили найчисленнішого, Переяславського, полку повів під Збараж полковник Федір Лобода, а решта рушила на Сіверщину під командуванням наказного полковника Семена Грабянка (за іншими даними, Колеграбянка або Кологривенко), ймовірно, діда знаменитого літописця Григорія Грабянки.

Під “кривоносовим полком” мається на увазі Черкаський, що його очолював до своєї смерті восени 1648 р. славетний Максим Кривонос. Важливо, що у пам’яті сучасників цей полк ще тривалий час асоціювався з іменем героя Національно-визвольної війни. Білоцерківським полком командував тоді Іван Гирия. Під полками Филона Джеджелія та Мартина Гладкого маються на увазі відповідно Кропивненський (чому не згадано Нестора Морозенка) та Миргородський полки. Назви двох наступних полків відсутні через механічне пошкодження тексту документа. Під Нечайевим полком мається на увазі Брацлавський полк.

Далі стає важче розібратися, оскільки Марко Топига (Манько?) згадується істориками як керівник Черкаського полку, про який йшлося раніше. Отже, тут трапилася якась помилка або йдеться про полк, який припинив існування за умовами Зборівського миру. Далі наводиться ім’я Семена Верещаки, українського шляхтича, котрого названо полковником саме у цьому джерелі. Наступне ім’я логічніше вписується в джерельний

контекст. Тут слід мати на увазі Кривицького або ж Кривенка. Григорій Кривенко був наказним брацлавським полковником при Данилі Нечаї, а звістка про те, що він командував Подністровським полком під час походу на Збараж, є цілком логічною. Додамо, що під Кривицьким, можливо, мається на увазі полковник Корицький, якому навесні 1649 р. Хмельницький дав булаву й бубни, щоб йшов у похід на Білорусь проти Радзивілла.

Ще В. Липинський ламав голову над тим, хто такий полковник “Корицький”, однак тепер, очевидно, це з’ясовано. Що ж до Ганджі, то досі невідомо, чи він загинув під час Пилявецької битви, чи опинився на ворожому боці і був потім на сеймі 1649—1650 рр. нобілітованим. У даному ж випадку йдеться, судячи з інших свідчень, про іншого полковника — Ганжу Григорія, котрий мешкав у Києві. Очевидно, він поліг під Збаражем і тому його прізвище більше не згадувалося в джерелах.

Далі названо полки, які за планом Хмельницького мали діяти на українсько-білоруському прикордонні, на Сіверщині. Це полки П. Шумейка, М. Небаби та Степана Подобайла (Пободайла). Подобайло був у цей час, як твердять історики, наказним полковником при чернігівському полковнику М. Небабі, а після смерті останнього у 1651 р. замінив його на цій посаді. Напередодні ж походу під Збараж (ще перед тяжкою поразкою М. Кричевського під Лоевом) Подобайло виступає як незалежний керівник полку, але невідомо якого саме. Очевидно, це був полк, невдовзі скорочений за умовами Зборівського миру до сотні або розпущений, як-от Батуринський, Борзнянський та ін.

Під Пушком треба розуміти Остапа (Євстахія) Пішка, котрий був київським полковником у 1653—1654 рр., а раніше — наказним. Хоч тут його названо повноправним київським полковником, на наш погляд, про Пішка слід говорити як про наказного, оскільки дійсний київський полковник М. Кричевський готувався в цей час до наступу проти Радзивілла на Сіверщині.

Під “Поповичем”, без сумніву, треба розуміти Михайла Панкевича, якого під час цієї кампанії названо чорнобильським полковником. Згадано також Петра Головацького як сподвижника Небаби. За даними ряду джерел, він у цей час командував Ічнянським полком. Хоча список полків і полковників, створений на підставі свідчень перебіжчика, є неповним і неточним (не згадуються, наприклад, Полтавський чи Прилуцький полки), однак його інформація проливає світло на незнані досі факти і дає змогу внести ясність в деякі питання військового устрою Гетьманщини.

У конфесатах (протоколах допиту полонених повстанців) знаходимо, як правило, ряд важливих даних. Не переказуючи їхнього змісту, зупинимось лише на деяких. Насамперед, це стосується, зокрема, вказівки на родинні зв’язки полковника Филона Гаркуші (Оркуші) з Богданом Хмельницьким (додаток № 6). За інформацією знавця козацької генеалогії Володимира Кривошеї, це зайвий раз доводить міцні зв’язки гетьмана з Корсунем і тамтешню козацькою старшиною (Золотаренки та ін.). У конфесаті Гаркушу названо також Филоненком (Хвилоненком). Якщо це не помилка (Гаркушу звали Филон, і тому могла виникнути плутанина), тоді можна припустити, що він доводився ріднею, можливо й сином, одного з відомих керівників повстання 1637—1638 рр. Филоненка.

В іншому випадку (додаток № 7) полонені повстанці служили у сотні Дорошенка (полку М. Небаби). Чи не був цим сотником Петро Дорошенко — майбутній гетьман України? В усякому разі тут немає нічого неймовірного, оскільки у 1649 р. він був арматним писарем Чигиринського полку, а у 1655 р. — наказним полковником. Щоб обійняти таку відповідальну посаду, треба було служити сотником, що, ймовірно, припадає на 1651 р., коли Б. Хмельницький відрядив навесні на Сіверщину значну час-

тину своїх військ під формальним керівництвом свого сина Тимоша. Міг тут бути і Петро Дорошенко.

Всі документи перекладені з польської мови і лише деякі з них подані у зворотній транслітерації кирилицею. Сподіваємося, що в майбутньому цінні джерела з щоденника (діяріуша) похідної канцелярії князя Я. Радзивілла будуть надруковані повністю, що сприятиме успішному розв'язанню важливих проблем історії Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр.

Док. № 1

Лист наказного чернігівського полковника П. Забіли до гомельського підстарости

2 березня (20 лютого) 1651 р.
Чернігів

Мені вельми ласкавий милостивий п. підстароста гомельський!

Зволиш в. м. писати до нас в своєму листі відносно шарпанства і розбою, чого ми, уховай Боже, не наказуємо чинити, і якщо щось на когось покажеться, то ми готові карати [таких]. А щодо гарнізонів у Боровичах і Яриловичах, то вони [стоять там] через те, що недавно з вашої сторони пани ляхи вчинили напад і захопили нашу сторожу. При цьому в. м. Господу Богу доручаємо.

Дано в Чернігові дня 20 лютого згідно із старим календарем. Вашій мості в усьому зичливий приятель і радий служити.

Петро Забіла, полковник Війська Запорозького, чернігівський наказний.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріуш...” — С. 477. Копія 1651 р. Переклад з польської.

Док. № 2

Лист чернігівського полковника М. Небаби до гомельського підстарости

Не раніше 21 березня 1651 р.
Чернігів

Мне велу ласкавий п. подстаросто гомельський!

Писал в. м. до мене умисльне, же козаки в Яриловичах і Боровичах, теди, яко в. м. пишеш, же они по дорогах розбивают. Зачим то ся не покажет. Єслі они стоят, то перестерегаючи сваволі. А ми, Боже уховай, і не мислим о войні з его млтю п. гетьманом ВКЛ, а як межі вами, не знаю, Бог знаєт. Только присилаєте мужиков, шпигуючи: много нас хоругвей; меновите п. Слушка, ста[роста] биховський, котори стоїт обозом под Гомлом. Яко читаєте: правдивому і Бог поможет. Отож і то в. м. до нас пришли, а такових нам Бог зараз обявляєт. Ми не знаєм, з чиєї то причини подослалисте і своє войска з-под Гомля на под'їзд і ухватили козаков двох: одного стяли, а другого живцем взяли. Так розумею, же то не на покой тоє починаєте, альбо теж о то, що товару под Лойовом похватили, а у нас тоє не покажется: которие показалися били свовольники, тие тепер седят у мене у вязе-ню. Ти сам у Яроловичах, если тоє покажет, яко то в станових свавольников справедливость чинит. Бо ми также розумієм, що то п. староста биховський обозом под Гомлом притягнул без волі і розказаня й. м. п. гетмана Вк Лит[овського].

А в тим в. м. Пану Богу полецаю.

Дата в Чернігові.

І не слухна, що попа замучили на смерть вашого ж войска под Стародубом, а тиє лотри у Брагиню пошарпали, седят у вязеню.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріуш...” — С. 485. Копія 1651 р. Зворотна передача тексту кирилицею.

Тексту даного листа передує копія листа надвірного хорунжого литовського до князя Я. Радзивілла і запис писаря:

Яснеосвічений милостивий пане старосто жмудський, мені вельми милостивий пане і добродію!

Яку на шляху дістав відомість від мого підстарости з Гомеля, таку послаю вашій мості, моєму мостивому пані і добродію, тобто копію відповіді чернігівського полковника Небаби на послання від мого підстарости. Цей [підстароста] скаржився на їхню [козаків] велику інсоленцію і порушення миру. Про те, що буде далі діятися, не затримаю повідомити вашої князівської мості, мого мостивого пана і добродія, волі і розуму.

Дано на шляху.

Після обіду було принесено листа від пана надвірного литовського хорунжого і картку від козацького полковника. Ось цей лист.

Док. № 3

Витяг з листа генерального писаря Війська Запорозького І. Виговського до київського воєводи А. Киселя

21(11) березня 1651 р.
Київ

Й. м. пан гетьман протягом всього цього часу залишався в Богуславі. Він недавно вирушив з Корсуня і пише до пана полковника, повідомляючи, що їде на комісію. Бог знає, чи буде ця комісія чи ні, якої зичить собі й. м. пан гетьман з усім Військом Запорозьким. Однак донеслися до й. м. пана гетьмана такі чутки, що Річ Посполита не думає про комісію, але він їм не вірить, чекає на неї [комісію]. Після цієї комісії ми, прохаючи Господа Бога, сподіваємося бути в мирі.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріуш...” — С. 557. Копія 1651 р. Переклад з польської.

Тексту листа передує заголовок, зроблений копіїстом 6.IV.1651 р.: “З листа Виговського, писаря Війська Запорозького, котрий став ченцем, до й. м. пана київського воєводи, даний з Києва дня 11 березня 1651”.

Док. № 4

Лист київського митрополита С. Косова до коронного підканцлера Є. Радзейовського, в якому міститься виклад змісту листа Б. Хмельницького до митрополита С. Косова

22(12) березня 1651 р.
Київ

Ясновельможний м. п. коронний підканцлере, м. в. м. добродію!

Як тільки до мене долетіло [написане] пером в. м., м.м. пана, тоді ж я написав до й. м. пана гетьмана запорозького, відмовляючи [його] від війни заради любові до вітчизни. Відповідь дійшла до мене в такій формі:

“Я жодної війни не замишляв і, будучи забезпечений комісією, призначеною на день 17 березня, не давав жодної оказії до пролиття християнської крові. Але коли вона почала литися через панів поляків вбивством Нечая і багатьох людей, порубаних у Красному, а польські війська перед комісією почали наближатися до мене, я мусив звертатися до Бога, а також закликати допомогти іноземні нації.

Однак я, не починаючи нічого ворожого, чекаю на комісію якнайшвидше. Тільки, щоб ця комісія була з невеликим почтом панів комісарів, а польські війська далеко відступили від лінії через [можливі] зачіпки. Рішуче пишу до в. м., м. м. пана і добродія, будучи впевненим, що в. м., м. м. пан своєю розсудливістю втихомириш тих, хто хоче служити Марсу, знаючи в. м. як постійного богомольця за святий мир і довгощасливе панування в. м., м. добродія. Адже ми діти тієї орлиці, золоті пера якої підскубли оттоманські руки; ці пера можуть за короткий час відрости, коли ми щиро поріднимося з любові, закріпивши гнів у забуття, [тоді] обнімуться брати...”

На лист в. м., м. м. пана я ще не отримав відповіді від й. м. пана гетьмана запорозького. Як отримаю, то якнайшвидше до в. м., м. м. пана перешлю. А в цей час з пониженими послугами та службами віддаюся милості в. м., м. м. пана.

Дано у святій ярославській Софії 12 березня 1651.

Д о п и с а н о:

Відповіді на листи, послані від в. м., м. м. пана й. м. пану гетьманові, сподівайся [отримати] через другого боярина й. м. пана воєводи київського. В. м., м.м.п. відповіді не у мене. То тяжко, що татарин вже за поясом у пана гетьмана.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріш...” — С. 556—557. Копія 1651 р. Переклад з польської та латинської.

Док. № 5

**Лист горностайпільського сотника М. Панкевича (Поповича)
до свого брата, горностайпільського війта**

*Не пізніше 27 березня 1651 р.
Чорнобиль (?)*

Мой вельце ласкавий пане войте!

Ознаймую в. м. строни тей завірюхи, бо вже конечне примира не маш. Те-ди пане войте, як сам розумеш строни того, жеби добре било. А то в. м. ознаймую, же вже битва била на комісії; закомісилися добре, бо вже комісія полегла усі з войском своїм. А коли буду до Києва ехал човном, то в. м. дам знат, так в. м. зо мною пойдет водою. Затим тебе, Господу Богу, поручаю, а тоє в. м. ознаймую, же вже до Горностайполя прислали од п. гетмана і все попечатали у замку. Бо вже пана гетьмана все: як рудні, так млини, оранди. А строни грачих (? — Ю. М.), теди в. м., пане войте, Кузьму кажи за место вигнать, нехай не турбує бедной вдови, конечне не дайте нічого, а коня возьміте, а брату моєму, отцу Глинському, оддайте, а его, як пса, виженьте.

Михайло Панкевич, сотник горностайпольський

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріш...” — С. 529—530. Копія 1651 р. Зворотна передача тексту листа кирилицею.

Тексту документа передуює заголовок, зроблений копійцем: “У ньому [у листі чорнобильського підстарости Кишмановського до шляхтича Симона Павші. — Ю. М.] вкладено листочок козацького сотника до свого брата, горностайпільського війта, писаний по-руську так”

Док. № 6

Лист чернігівського полковника М. Небаби до гомельського підстарости

8 квітня (29 березня) 1651 р.
Чернігів

Мні вельце ласкави пане подстаросто гомельський!

Речил в. м. писати і лист тот прислат до мене, чого в. м. м. его милост княз Радзивил писал. За што в. м. вельце дякую. А што рачиш писат до мене, жебим я в. м. респонс дал: для якої причини пана Фаща взято. Причина тая єст, же пірвшим разом пан Фащко посилав челядь свою на подслух, вивідуячися, [чи] много Войска Запорожського і где ся оборачает. А што тая челядь, поймавши мужика, замучили, питаючи его о Войску, где се оборочает. Знову тая єсть причина, не знаю, ежелі то з відомості его м. пана гетьмана В[еликого] к[нязівства] Лит[овського], же жолніри з Мозира, подпавши под Любеч і козаков наших, которіє сторожу одправовали, двох ухопили, о которих і до тих час відомості не маш, чи єсть живи і до сих час до нас не везвали і чуємо, же їм велікоє мордерство чинили; теди ми для того казали пана Фащка із челядю узяти. Которому і челяді его у нас жадної кривди не маш. А скоро в. м. товаришов нам вернете, тогди і пан Фащко зо всім своїм вольно доедет. А найлепей ведомості і поради очеківам од й. м. п. гетьмана, бо ми писали, ознаймуючи о п. Фащку.

Затим ся, etc. Дата з Чернігова д[ня] 29 марца А[нн]о 1651.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріуш...” — С. 509. Копія 14.IV.1651. Зворотня транслітерація кирилицею.

Тексту листа передуює заголовок, зроблений копійцем польською мовою: “При цьому ж листі віддано лист руський до гомельського підстарости від Небаби, полковника чернігівського”.

ДОДАТКИ

Док. № 1

Перелік українських полків та полковників, складений перебіжчиком до війська Великого князівства Литовського

Весна(?) 1649 р.

Меморіал про те, скільки є полковників при самому Хмельницькому на Україні:

Полк Кривоносів, хоругов	27
Білоцерківського (полковника. — Ю. М.) Гирі полк, хоругов	35
Джелжеліїв полк, хоругов	25
Гладкого полк, хоругов	25

(...)* полк, хоругов	25
(...)* полк, хоругов	29
Лободин полк, хоругов	27
Нечаїв полк, хоругов	25
Топижин полк, хоругов	27
Семенів Верещачин полк, хоругов	23
Кривинського, від Дністра полк, хоругов	26
Шумейко з Ніжина, полк, хоругов	15
Ганджин полк, хоругов	27
Татар при ньому ногайських	20 тисяч
А кримських також	20 тисяч
Ногайського на ім'я Тугай, а кримського називають Бей.	
Ті, що до Литви скеровані, гетьманський полк Чигиринський.	
Пободайлів полк, хоругов	17
Небабин полк, хоругов	28
Шумейкового полку, хоругви	5
Над цим (полком. — Ю. М.) старший Борсук.	
Семен радить Гробяню і над рештою Переяславського полку, хоругов	12
Пушко, київський полковник, хоругов	24
Попович, Чорнобильський полк, хоругов	28
Пободайло стоїть у Лоївській переправі, з цього ж полку стоять у Любецькій переправі, хоругов	5
Небаба з Головацьким має бути в Гомелі.	
Чорнобильський полк має бути в Бабичах.	

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діаріуш...” — С. 38. Оригінал. Переклад з польської.

Док. № 2

Додаток до листа київського митрополита С. Косова до князя Я. Радзивілла

Приблизно 16 січня 1650 р.
Київ

Про українні новини місцеві, що тільки маю достовірного, повідомляю вашій князівській мості. Реєстр козаків і досі ще не присланий його мості пану воеводі нашому київському, обіцяє його, однак, невдовзі прислати (Б. Хмельницький. — Ю. М.). Панове жовніри вже приготувалися йти за Дніпро і вже давно б пішли, якби Дніпро замерз, але він ще й досі тече. Про мир думаю, що буде збережений, котрого, як я зрозумів від козаків, всі широчини зичать і послів на сейм відправляють. На обрання цих [послів] всі полковники з'їжджалися до Чигирин на день Theophaniorum nostrorum, а по-нашому — Богоявлення**, що ті могли [прибути] до його королівської мості з декларацією.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діаріуш...” — С. 312. Копія 1651 р. Переклад з польської.

Тексту листа передуює заголовок, зроблений копіїстом: “Цидула з листа ксьондза митрополита київського”.

* Текст відсутній через дефект рукопису.

** Свято Богоявлення у православній Церкві припадало у XVII ст. на 6(16) січня.

Док. № 3

Лист невідомого до київського воєводи А. Киселя

*Між 12 березня та 6 квітня 1651 р.
Київ*

[Новини] з Києва, принесені пану воєводі київському. Хмельницький 12 березня вирушив з Богуслава з немалою ордою до Білої Церкви. Там він хоче чекати, чи буде комісія, чи ні. Але боюся, щоб він не вдарив по війську, одержавши відомості про малу силу того, або щоб не пустив загонів у волость, коли йому не перешкодить відлига. Орда вирубала Обухів, бо їм там не давали нічлігу. З литовським військом не було жодного зібрання. На литовському кордоні поставлено на залогах три полки, а вся сила тут збирається. Один посланець ще вдень чекає на відповідь від Хмельницького, а другий примчав з цією звісткою: Хмельницький послав лист до о. митрополита, ведучи мову про мир, що не він його порушив. Тепер, коли він уже затягнув татар, важча справа [встановити мир], однак якщо [поляки] вгамуються та захочуть миру, [то й] він хоче його. Але татарам треба дати винагороду, бо ті не підуть з землі з порожніми руками. Додає [Хмельницький] і те, що хан вже мав вирушити. Старшина схильна до миру, а чернь кричить про війну.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріш...” — С. 560. Копія 1651 р. Переклад з польської.

Док. № 4

Лист шляхтича Третяка до сина Лукаша Третяка і шляхтича Швейковського

Не пізніше 26 березня 1651 р.

Листок до Швейковського.

І то доповідаю в. м., м. п. з відомостей, що чув від ченця, коли був у Києві в й. м. пані київської підчащини: Хмельницький надіслав листи до митрополита, просячи про благословіння, бо неодмінно йде з усім військом проти коронного війська. І про те також говорив чернець, що тепер листи прийшли від й. мості п. Калиновського до митрополита, аби він, як духовний, посприяв тому, щоб Хмельницький не гнівався за те, що вбито Нечая, бо той [чинив] недобре і найгірше, бо підбурював усіх селян. У цій справі [він] писав і Хмельницькому, щоб його [Нечая] не жалів.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріш...” — С. 499. Копія 26.III.1651 р. Переклад з польської.

Док. № 5

Лист полковника-ренегата Я. Ясноборського до польного гетьмана коронного М. Калиновського

*23 квітня 1651 р.
Любар*

Як тільки дізнався [про все] від язика і мого шпигуна, не затримуючися, даю знати в. м., м. м. п., які дії і задум цього ворога (Б. Хмельницького. — Ю. М.). А цими днями затримали язика з полку паволоцького війта, з сот-

ні Кривоносенка, котрий залишається на місці цього війта в Чуднові. Цей [Кривоносенко] примчав з універсалом від Хмельницького до цього ж полку. Обидва [язики] погодилися [у свідченнях] з моїм шпигуном. Цього язика я відіслав й. м. п. краківському (М. Потоцькому. — *Ю. М.*), м. мостивому пану, що Хмельницький, напевне, є в Животові. Полковники Криса з Пушкаренком — у Прилуках, Джеджалій з Гладким — у Білиловці, Пилипча з своїм полком — у Котельні, Білоцерківський полк — у Вільську, котрому [Хмельницький] наказав йти на Корець. Ніжинський полк з Переяславським — у Ясногороді і Білгородці, до Макарова. Черкаський [полк] із самим Хмельницьким, Київський полк буде обороняти Київ, Небаба буде обороняти переправи від Литви; суворо забороняється жодному татарину з цього боку кордон переходити. Полк паволоцького війта — в Чуднові. Всім цим полкам наказав Хмельницький, щоб йшли до Кам'янець-Подільського всією потугою; сподівається застати наше військо і, оточивши його там, чекати наступні його [Хмельницького] рішення. Бо він сподівається на прихід ще більшої потуги від хана, котру виглядає щоденно і щохвилино. Цими днями прибув до нього турецький посол, якого він має направити в Животов. Я не маю відомостей, з чим він [посол] прийшов. Повідомивши це в. м., м. м. п., віддаюся милості в. м., м. м. пана, котрому залишаюся цілком пониженням слугою.

*Ян Ясноборський, полковник й. к. м.
Дано в Любарі дня 23 квітня 1651.*

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріш...” — С. 618—619. Копія 16.V.1651 р. Переклад з польської.

Тексту листа передуює заголовок, зроблений копійстом: “У ньому (листі Є. Радзейовського до Я. Радзивілла від 6.V.1651 р. — *Ю. М.*) вкладена копія листа Яна Ясноборського, волонтерського полковника, до й. м. п. чернігівського воєводи від 23 квітня 1651 р. [з] Любара, така:”

Док. № 6

Конфесата Демида, козака Київського полку

*До 6 травня 1651 р.
Люблін*

Конфесата Димида, козака з Київського полку, новозібраного. До цього полку присланий родич Хмельницького на прізвище Оркуша Хвилоненко.

Цей же Димид каже, що вже вийшло 5000 доброї кінноти із Джеджалієм (?) [zaczalim] на під'їзд під коронне військо. З них 80 рушили до якогось Волклада, боярина, дізнатися про жовнірів. Цей же [загін] зустрівся з роз'їздом його мості пана київського підкоморія, майже всі загинули і сам старший Мисько на прізвище Коломієць.

Із Задніпря ще по льоду всі полки прийшли на цю сторону, до Литви. Пішло три полки із сином Хмельницького: один — [полковник] Небаба, другий — чернігівський [полковник], третій — Тимошек [Хмельницький]. Цей же [Димид] два тижні [тому відійшов] від Хмельницького за Вінницею. В одному [листі] наказує (Хмельницький. — *Ю. М.*), щоб Оркуша виходив на під'їзд з доброю силою, а в іншому — щоб не займався грабунками. Цей же каже, що Хмельницький з усім військом і ордою вирішив йти на Кам'янець, але спочатку хоче зібратися; вважає, що Хмельницький вже наближається під Кам'янець. Цей же [Хмельницький] вже у війську і такі є відомості, що не треба чекати трави, а зараз йти на коронне військо.

Цей же [твердить], що і великі й малі творіння Господа Бога [цієї] землі просили про мир, а тепер сталося інакше, коли йде допомога.

Цей же [твердить], що цей роз'їзд з Джеджелієм (?) не може повернутися, доки з цими п'ятьма тисячами доброї кінноти не дістане язика.

Цей же [твердить], що для того посланий Оркуша, щоб став на київських полях і охороняв Київ.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріуш...” — С. 616. Копія 1651 р. Переклад з польської. Дана конфесата була надіслана князю Радзивілле литовським підканцлером з Любліна 6 травня 1651 р.

Док. № 7

Конфесата двох полонених козаків

9 травня 1651 р.
Бобруйськ

Конфесата двох в'язнів, присланих з Хойник до табору, пійманих товариством пана Курпського. Родом [ці] обидва з Самгорода (?), з сотні Дорошенкової, з полку Небаби.

Насамперед оці пункти:

Вийшло їх двадцять з Семеном Говоричем за наказом наказного сотника Перегуди; було їх двадцять кінних і всі загинули.

Про Хмельницького каже, що той стоїть з військом в Чигирині, а поблизу Паволочі мають десять тисяч поставлених [там] татар.

Про литву твердить, що вся литва йде на них (?). Але у них поблизу Чернігова не чути про велике військо, тільки про те, що в Хойниках.

Полки призначені до Литви: Переяславський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький.

Він [сам] був під Збаражем під час облоги коронного війська.

Коли наступатиме литовське військо, хочуть потужно оборонятися, малого й великого женуть із собою, а чернь хоче при них потужно стати.

У Чернігові стоїть хоругв самого полковника і чернігівська.

Якщо не буде пактів [мирного договору. — Ю. М.], тоді думають йти на Гомель.

У Стародубі чути про литовське військо, тому до нього не думають (?) [йти].

У Седневі одна хоругва.

До Хойник і до Бабич не думають йти до свят, чекають на пакти (мирний договір. — Ю. М.), також і до Речиці. Пана Хваша вбито.

Чернь з ними сприялася, хоче з ними потужно оборонятися. Про третього [козака], що втік, говорить, що він був з Борзни. Про все, що діється, з Холмеч і з Хойник дають знати тамтешні селяни.

Конфесата другого в'язня — Мартина

[Він] був з Небабою під Збаражем у цій же Дорошенковій сотні. Про литовського гетьмана [Я. Радзивілла. — Ю. М.] у них чути, що йде до них, а вони, боючися, стоять з військом своїм над Дніпром. Небаба чекає на Шумейка. У Любечі одна хоругва сотника Рубанка. У Стародуб уже три хоругви козаків їхніх увійшли у великий піст. Сотник Окша. Хочуть вступити в бій після приходу (литовського війська. — Ю. М.) в полі під Черніговом. Щодо всіх інших відомостей погоджується з першим [полоненим].

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріуш...” — С. 607. Оригінал. Переклад з польської.

Док. № 8

Конфесати двох полонених козаків

16 травня 1651 р.

Конфесата двох козаків, приведених з-під Чуднова, котрих піймав ротмістр його королівської мості Ясноборський.

Гришко з Білополя, перший.

Запорізька артилерія стоїть у Білій Церкві. Цей твердить, що Хмельницький має розділити Військо Запорізьке: одна частина [підє] до Кам'янка, а друга — до Дубна і Сокаля.

Орди ще немає.

Поділу коронного війська дуже бояться і тому хочуть [самі] поділитися на дві або три частини.

Йому дістався опис листа Хмельницького в Котельні.

Про самого Хмельницького, де він був, добре не знає.

Думає, що війська вирушать [в похід] аж тоді, коли виросте трава.

Про якісь іноземні посольства не чув.

Другий [полонений], Гнат з Закутинець

Каже, що Хмельницький у Животові. Полки поставлені в Білополі, Вільську, Чуднові, Прилуках і Рихловці. Сподіваються на певну орду.

Виступ війська з Хмельницьким буде, як він вважає, на свята, так чув від сотників. Старшина та, що заможніша, була б рада переговорам і миру.

КІУС. — КМФ Ф. Сисина. — “Діяріш...” — С. 617—618. Копія 1651 р. Переклад з польської.

¹ Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657. — К., 1998.

² S y s u n F. E. Documents of Bohden Kmelnycky // Harvard Ukrainian Studies. — 1978. — December. — V. 2. — N 4. — S. 500—524.

* Про цей же лист йдеться у документі, вміщеному в додатку № 3.